Vládnout s expertním nadhledem

Martin Franc

Masarykův ústav – Archiv Akademie věd ČR, v. v. i.

Psát recenze na výbornou knihu je vždy složitý úkol. Recenzent se nemůže blýsknout žádnou ostrou, sžíravě ironickou polemikou a oslavné pajány vždy v sobě nesou nepříjemnou pachutí trapného pochlebování, které zejména v našich krajích vede ke konspirativním úvahám o vzájemné podpoře přinášející nezasloužené výhody jak autorovi či editorovi knihy, tak člověku, jenž publikaci v odborném či jiném tisku opěvuje. A psát najednou o dvou skvělých knihách se jeví touto optikou jako hotová recenzentská sebevražda, zejména když obě mají do určité míry podobné téma, které však každá z nich pojímá trochu odlišným způsobem.¹ Zdá se pak zhora nemožné, aby oba přístupy našly společně milost u alespoň částečně nezávislého kritika. Nebo se za tím skrývá cosi podivného či podezřelého. Zkrátka nemám nijak záviděníhodnou pozici. Ale přesto to musím přiznat – obě knihy považuji za mimořádně kvalitní, přínosné a zároveň velice podnětné.

Doufám, že po prvním odstavci neztratil čtenář zájem, i když si uvědomuji, že pozitivní recenze je něco v podstatě krajně nudného. Znáám jistého profesora, který si zakládá na své pověsti skvělého řečníka a diskutéra. Té dosáhl jednoduchým trikem – na každé konferenci si vybere nějakého začínajícího historika, nejlépe ještě studenta nebo čerstvého doktoranda, a jeho příspěvek totálně znectí (bez ohledu na jeho skutečnou kvalitu). To však ani u jedné knihy udělat nemohu, protože jsem tam i při upřímné snaze žádný výrazněji slabší kus nenašel. Co si tedy počnu, když se mi nepodařilo ani objevit pár omylů, nad nimiž bych vítězně zaržál? A není to nakonec moje chyba, důkaz mého stárnutí a měknutí

¹ SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 293 s. + ilustrace, ISBN 978-80-7422-674-8 a 978-80-7285-225-3; KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha, Argo – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 374 s., ISBN 978-80-257-2808-6, 978-80-7308-914-6 a 978-80-7285-224-6.

mého mozku, že se mi nic nepodařilo nalézt? Nebo se jedná o projev mé lenosti, posílené covidovou pandemií, jež znesnadňuje ověřování různých údajů, pokud nejsou k dispozici na internetu?

Leč nechme chmurných myšlenek a slovní ekvilibristiky a věnujme se raději solidní analýze obou publikací a jejich vzájemné komparaci. Pokud bych měl mezi oběma texty nějak volit, čistě subjektivně bych se rozhodl pro publikaci *Řídit socialismus jako firmu*, a to hned z několika důvodů. Vzhledem k výrazně užšímu autorskému týmu, který spolu s Vítězslavem Sommerem tvoří Matěj Spurný a Jaromír Mrňka, působí kompaktněji, trochu překvapivě mi připadala o stupeň čtivější, a zejména více odpovídá mému spíše asi již tradičnějšímu pojetí historické práce, což souvisí i s tím, že její těžiště leží ve starším období, než je tomu v případě knihy *Architekti dlouhé změny*. Možná i z tohoto hlediska vysoce oceňuji snahu alespoň načrtnout návaznost technokratického myšlení od druhé poloviny padesátých let na pozoruhodné a zatím jen málo probádané technokratické úvahy z dob první republiky. Snad bych k nim jen dodal, že ještě na konci padesátých let byl nejvýznamnější prvorepublikový představitel technokratismu, národohospodář Václav Verunáč vytipován jako možný autor podvrtného revizionistického textu „Člověk a politika“, jenž byl zaslán třem nejmenovaným vysokoškolským profesorům v Praze.²

Éra chruščovismu u nás mě dlouhodobě fascinuje právě kvůli jejím kreativním a zároveň opojně optimistickým vizím spojeným ještě s takřka naivně bezmeznou důvěrou v možnosti a schopnosti vědy. Autoři se však nevěnovali jen mimořádně atraktivnímu tématu zrodu socialistické futurologie, již alespoň v náznaku zasadili do určitého mezinárodního kontextu. Nemenší pozornost soustředili na konstituování a pozdější rozvoj oboru teorie řízení, který se v mnohém inspiroval na Západě a zejména v druhé polovině šedesátých let prožil obrovský *boom*. V teorii řízení se přitom kloubila kybernetika s obnovenou psychologií a také sociologií. Škoda jen, že se autoři koncentrovali hlavně na zmíněné dva aspekty technokratického myšlení v šedesátých letech a prakticky ignorují tehdejší výzkumy v oblasti samotné teorie vědy, v jejichž rámci se rovněž formovaly představy o superiorní pozici vědy v řízení společnosti. Tyto vize pak měly i praktické vyústění ve snahách o reformulaci role Československé akademie věd v celém politickém a hospodářském systému. Tyto snahy se dokonce odrazily v některých oficiálních stranických dokumentech včetně *Akčního programu KSČ* z dubna 1968, nakonec se však rozplynuly. Domnívám se, že příběh o technokratických prvcích v Československu v letech 1956 až 1989 by neměl

² *Archiv bezpečnostních složek* (Praha), fond II. správa Ministerstva vnitra, karton 490, inventurní číslo 2977/B, Týdenní svodka č. 5 z 6. 2. 1965. V roce 1965 se Státní bezpečnost snažila rozkrýt autora podobně podvrtného textu, což však Verunáč být nemohl, protože zemřel v roce 1960.

opomíjet jména, jako byl biolog Ivan Málek, a zejména chemik František Šorm, přestože se jednalo o proud, který neměl ono pozoruhodné pokračování v éře normalizace, takže jeho osud tolik nepodporuje základní výchozí tezi celé knihy o kontinuitě technokratických tendencí v sedmdesátých letech.

Jinak však kniha *Řídit socialismus jako firmu* velmi přesvědčivě ukazuje, že období normalizace nelze chápat jako éru, kdy došlo k zavržení celého oboru teorie řízení a obecně technokratických plánů na celkové expertní řízení společnosti, a naopak dokládá, že se značná část představitelů „manažerské vědy“ úspěšně přeorientovala na takzvané sociální plánování, které se jevilo jako nadějný nástroj úspěšného ovládnutí depolitizované společnosti. Sedmdesátá léta vnímají autoři přímo jako éru, v níž se prosadil technokratický socialismus. Ten přitom pragmaticky navazoval na některé složky přítomné v reformním proudu druhé poloviny šedesátých let. Zároveň se zcela distancoval od jakéhokoliv politického a ideologického étosu, a naopak kladl důraz na maximální racionalizaci se snahou dosáhnout nejvyšší možné efektivity v řízení. To pochopitelně vyhovovalo nové politické reprezentaci, která se přes nabubřelou rétoriku již neopírala o nějaké ideologické vize, ale soustředila se pragmaticky jen na udržení vlastních mocenských pozic. Kontinuita myšlenek technokratického socialismu je jen dalším prvkem ukazujícím, že normalizace navazovala na dění v druhé polovině šedesátých let mnohem silněji, než se dosud předpokládalo. Krizový vývoj od druhé poloviny sedmdesátých let výrazně otrásl vírou ve schopnosti technokratického socialismu řešit hromadící se problémy dosavadními přístupy. Protagonisté manažerské vědy jako východisko nabízeli renesanci konceptu „socialistického podnikání“, ale zároveň někteří z nich se již poohlíželi po důkladnější transformaci společnosti. Oni sami byli přitom připraveni celý proces organizovat a jako vždy udávat hlavní směr, nebo tuto roli alespoň úspěšně předstírat, což se jim v mnoha případech také dařilo. Ale to už více ukazuje druhá recenzovaná kniha, k níž dojdou posléze.

Na rozdíl od mozaiky jednotlivých sond v knize *Architekti dlouhé změny* nabízí práce *Řídit socialismus jako firmu* jen dva exkurzy, zato ale pojaté trochu širším způsobem. Jestliže mé pochvalné úvodní odstavce vyznívají v tom smyslu, že všechny texty v obou knihách jsou bezchybně skvělé, nyní musím toto tvrzení přece jen trochu oslabit – kapitola věnovaná technokratickým tendencím na vesnici a v zemědělství od Jaromíra Mrňky mě přece jen trochu zklamala a některé argumenty se mi zdály ne úplně přesvědčivé. Nutno ovšem zdůraznit, že můj nesouhlas se netýká hlavních myšlenkových linií spojených s ústředním tématem knihy, ale spíše některých specializovaných problémů nějakým způsobem spojených s mým oblíbeným tématem, tedy výživou obyvatelstva a potravinářskou výrobou. Jako příklad bych uvedl tvrzení ze strany 130: „Vleklé těžkosti při zajišťování krmiv omezovaly zásobování obyvatelstva hodnotnějším hovězím masem, takže jídelníčkům dominovalo spíše tučné maso vepřové. Žalostná situace

přetrvávala také v zásobování kvalitní zeleninou, a především ovocem. Spolu s rostoucí spotřebou alkoholu a živočišných tuků nedostatky v zemědělství dokonce dlouhodobě nepříznivě ovlivňovaly zdraví obyvatel.“ Autor se u tohoto citátu odvolává na moji knihu, která se ale zabývá předcházejícím obdobím.³ Navíc i v ní se mohl dočíst, že i v padesátých a šedesátých letech byla výrazně vyšší poptávka po vepřovém mase, což souviselo se stravovacími zvyklostmi. Důraz na zvýšení produkce vepřového masa vůbec nesouvisel s postoji odborníků (ti by určitě dali přednost hovězímu), ale byl naopak výrazem populistické ochoty vyjít vstříc požadavkům spotřebitelů. Navíc samozřejmě hrála nemalou úlohu větší rentabilita produkce vepřového masa, ovšem hlavně toho tučného. Hovězí dobytek se navíc choval především kvůli mléku a z něj vycházejícím produktům, jejichž spotřeba se zvyšovala mimo jiné i s ohledem na silnou generaci narozenou v první polovině sedmdesátých let. Aby však nevznikl nějaký omyl, i v sedmdesátých letech spotřeba hovězího rostla – z 26,2 kg na osobu a rok v roce 1970 na 29,2 kg o deset let později (pak stagnovala a po roce 1990 prudce klesla až na 8,1 kg v roce 2012).⁴ Ani další údaje z výše zmíněného citátu úplně neobstojí ve světle spotřebních statistik, ale podrobná polemika zde nemá význam, protože se týká hlavního tématu knihy jen nepřímo.

Druhá sonda se zaměřuje naopak na problematiku plánování měst, což je o to zajímavější, že i druhá recenzovaná kniha nabízí kapitolu věnovanou podobnému (byť ne úplně totožnému) tématu, takže je možné srovnávat. Text Matěje Spurného v knize *Řídit socialismus jako firmu* má podstatně širší záběr jak chronologicky, tak i regionálně, ale dospívá v mnohém ke stejným závěrům jako Petr Roubal v *Architektech dlouhé změny* – především se shodují na krizi technokratických expertních přístupů již před listopadem 1989. Mimořádně zajímavá je Spurného poznámka, že vrchol modernistického pojetí, značně necitlivého k historickým tradicím a památkám, je možno spatřovat již v šedesátých letech, tedy v éře, která na druhé straně přinesla nejoceňovanější městskou výstavbu, jako například dáblické sídliště v Praze. Doposud se vrchol tohoto trendu spojoval spíše s následujícím desetiletím, kdy se jeho manifestací stal například arogantní seriál Jaroslava Dietla *Muž na radnici*.

V závěru knihy *Řídit socialismus jako firmu* její autoři zdůrazňují, že se nechťejí pouštět do nepodložených aktualizací, ale již samotný název jistě propojení se současností naznačuje. Obecně se autoři vymezují proti technokratismu především z pozic ochrany demokracie, kterou se technokraté snaží přinejmenším

³ FRANC, Martin: *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy – Scriptorium 2003.

⁴ *Spotřeba potravin 1948–2012*. Praha, Český statistický úřad 2013, s. 22–24.

omezit, ne-li zcela suspendovat. V průhledu k současné situaci pak varují před dvěma základními technokratickými trendy. První je snaha vyloučit z diskuse, například o hospodářských otázkách, širší veřejnost s odůvodněním, že znalostmi potřebnými pro přijímání správných řešení disponuje jen velmi úzký okruh expertů. Ještě aktuálnější je však v poslední době autory uváděný takzvaný technokratický populismus, který vyzdvihuje zejména úspěšné podnikatele jako experty, kteří mnohem lépe než demokratičtí politici dokážou spravovat věci veřejné. Jak však i z celé publikace jasné vysvítá – určité technokratické tendence prostě do veřejného prostoru patří, problém nastává, když začnou příliš dominovat.

Práce *Architekti dlouhé změny* se na rozdíl od titulu *Řídit socialismus jako firmu* nesoustředí na technokratismus, ale spíše na experty. Ti ale jsou zároveň základním článkem technokratického vládnutí, takže se obě díla v mnohém potkávají. Zatímco se však Sommerův tým zaměřuje spíše na průkopníky technokratismu obecně, na experty na vládnutí, Michal Kopeček se svými spolupracovníky se soustředí na dílčí uskupení expertů na určitá témata – zkoumá pod tímto zorným úhlem situaci v právní vědě, podnikovém managementu, psychoterapii, sociologii, ekologii (příslušnou kapitolu napsal Matěj Spurný, jeden ze spoluautorů knihy *Řídit socialismus jako firmu*), urbanismu. Zároveň ale jednu kapitolu věnoval i proměně teorie řízení na manažerskou vědu, kterou studoval Sommer s kolegy (a využil k tomu i stejného řešeršistu – Václava Rameše). Kniha se liší i svým časovým záběrem, neboť Kopečka a jeho spolupracovníky mimořádně zajímá přechod mezi předlistopadovým obdobím a devadesátými léty. Nevyhýbají se ani úvahám o zásadní proměně expertního prostředí, kterou obvykle autoři jednotlivých kapitol datují již do první poloviny této dekády. Některé kapitoly se vypořádávají i s různými mýty expertních skupin, jež se snaží své prostředí prezentovat značně jednostranně jako niku pro činnost zásadních odpůrců bývalého režimu. Různé expertní skupiny v sedmdesátých a osmdesátých letech nepochybně byly v různém postavení vůči vládnoucí politické moci, což však – jak jednotliví autoři a autorka přesvědčivě dokazují – neznamená, že by nebyly ve větší či menší míře financované a podporované státem a nedostávaly přes veškerý dohled prostor k experimentování a prosazování různých inovačních prvků. Musely přitom však respektovat základní politický rámec. Samozřejmě podoba a razantnost inovací se skupinu od skupiny významně lišily.

Kniha *Architekti dlouhé změny* je dílem podstatně rozsáhlejšího autorského kolektivu, z něž každý zde většinou prezentuje výsledky svých dlouhodobých výzkumů. To samozřejmě v sobě skrývalo nebezpečí, že zde jen zopakují své dřívější závěry, zejména když dvě ze sedmi sond jsou upravenou verzí dříve vydaných studií (což autoři zcela korektně uvádějí). Ale teprve jejich soustředění na jednom místě umožňuje sledovat téma expertizace v různých fasetách a ukazovat na pozoruhodné paralely a neméně zajímavé rozdíly. Oceňuji přitom,

jak se ve většině případů podařilo vymezit skupinu expertů pro daný obor a také načrtnout často dost napjatý a dynamicky se proměňující vztah expertů k akademickému establishmentu a institucím základního výzkumu v daných oborech. Pochopitelně svá výrazná specifika má relativně málo kompaktní uskupení podnikových manažerů, ale přesto je správné, že ani ono nebylo v knize ignorováno.

Tvůrci publikace *Architekti dlouhé změny* se pouštějí na ještě méně probádané pole, než jakému se věnuje kniha *Řídit socialismus jako firmu*, a vzhledem k chronologickému záběru ve větší míře využívají i orálněhistorickou metodu. Skutečnost, že většina z nich se snaží postihnout fungování profesních komunit, je také vede k většímu zájmu o materiály Státní bezpečnosti, která dění v expertních kruzích většinou pečlivě monitorovala. Aspekty mezilidských vztahů se nejlépe podařilo podle mého názoru vylíčit Adéle Gjuričové, zatímco někteří další autoři včetně Michala Kopečka s touto – pro ně ne zcela obvyklou – badatelskou výzvou poněkud zápasí, i když víceméně s úspěchem. Pokud bych měl nějak hodnotit svůj bezprostřední čtenářský zážitek, nejvíce mě těšily texty od Adély Gjuričové (psychoterapeuti), Matěje Spurného (ekologové) a také Petra Roubala (urbanisté), především kvůli skvělému vylíčení proměn v příslušné expertní komunitě po roce 1989. Snad nejvíce mě fascinoval příběh ekologů, kteří po krátké triumfalistické epizodě zažili výraznou marginalizaci, jež víceméně trvá dodnes. Sám autor nedokáže prudkost změny společenské atmosféry plně vysvětlit, ale to jí na pozoruhodnosti spíše přidává. S mimořádným napětím jsem četl také kapitolu Michala Kopečka zaměřenou na vývoj pozice sociologie. Její postřehy považuji za velmi podnětné, především snahu zasadit příběh sociologie alespoň v základních obrysech do kontextu proměn situace sociologie v jiných zemích. Autorovi se tak podařilo úspěšně narušit některé mýty spojené s českou sociologií, zejména v první polovině devadesátých let.

Obě knihy přinesly množství důležitých impulzů pro diskusi, zejména o roli společenských věd v druhé polovině dvacátého století, ale obecně i o vztahu mezi vědou a odborností na straně jedné a politickou mocí na straně druhé, stejně jako o napětí mezi základním výzkumem a expertními skupinami. Určitě bude nesmírně zajímavé sledovat, jak publikace zarezonují právě v odborném prostředí těchto oborů, zejména když nabourávají spoustu útěšných mýtů a iluzí. Snad jen lze litovat, že se Michalu Kopečkovi nepodařilo zařadit i speciální kapitolu k ekonomické expertíze, ale chápu, že jde o velmi specifické a nesmírně široké téma, k němuž navíc vzniklo několik detailních prací. Určitě bych také přivítal, kdyby zasazení celé problematiky technokratického vládnutí nebo expertních skupin do mezinárodního kontextu bylo v nějaké následující práci ještě výraznější a důslednější. Obě knihy pro tuto další úroveň nabízejí více než solidní východisko. Zároveň jsou i vynikajícím svědectvím, jak česká historiografie věnující se soudobým dějinám dokáže vytvořit díla skutečně excelentní úrovně.

Ale málem bych zapomněl na alespoň droboučké rýpnutí – přestože tituly vydali různí nakladatelé, oba se přiklonili k řazení poznámek na závěr knihy, nebo dokonce umístili zvlášť poznámky za každou kapitolu. Nemohu si pomoci, ale čtenářsky to považuji za dosti nekomfortní, zejména ten druhý uvedený způsob. Jinak ale redakční práce byla na velmi slušné úrovni, což bohužel dnes není úplně vždy pravidlem i u jinak kvalitních nakladatelství.

Abstract

The third reflection of two collective monographs dealing with similar topics – Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989 [Running Socialism Like a Company: Technocratic Governance in Czechoslovakia, 1956–1989] (Prague: Nakladatelství Lidové noviny and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) by Vítězslav Sommer and his two co-authors, and Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu [Architects of the Long Change: Expert Roots of Post-Socialism in Czechoslovakia] (Prague: Argo, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) written by a team of authors under the leadership of the book's editor, Michal Kopeček – starts with the reviewer's sigh reflecting his difficult task, as he has no other option but to praise both books, which do not contain any factual errors. In his opinion, the publication Running Socialism Like a Company, which focuses mainly on the evolution of technocracy in socialist Czechoslovakia is more compact and somewhat more gripping. He highly appreciates the authors' effort to link technocratic thinking of the second half of the 1950s to remarkable and not much explored technocratic reflections dating back to the pre-war republic, as well as their convincing interpretations of the transformation of visions of expert management of the 1960s to practical applications of so-called social planning, a tool to rule the depoliticized society, and concepts of "socialist enterprise" in the next two decades of the normalization. The authors' warning against technocratic populism, which highlights successful businessmen as experts who can manage public matters better than democratic politicians is very topical in today's context. The Architects of the Long Change team is probing an even less explored field, pursuing the topic of experts in selected areas of their social activities during the transition from the Czechoslovak normalization period to the 1990s. The reviewer was particularly captured by case histories from specific fields of expertise, such as psychotherapy, sociology, urbanism, and ecology. In the reviewer's opinion, both books are excellent proof positive that the Czech historiography of contemporary history can produce superb works bearing international comparison.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; experts; expert thinking; management; governance; technocracy; State Socialism; Post-Stalinism; Czechoslovak normalization; Post-Socialism; historical continuity; psychotherapy; sociology; ecology; urbanism
Československo; experti; expertní myšlení; řízení; vládnutí; technokracie; státní socialismus; poststalinismus; normalizace; postsocialismus; historická kontinuita; psychoterapie; sociologie; ekologie; urbanismus